

Քսանն հնգումն ես ամուսնացայ,
Հանդեց հարսանիքով նոր կին ըստացայ.
Խէր ու խէյրիաթըն հաստատ յիմացայ,
Խեւքս թամամեցի մտկից խօր ելայ:

Երեսուն տարումն առուտուր կանի,
Սուտ երգում կուտէի հօգուս զուր կանի.
Ապրանգ կեկիտէի, բուրեց բուր կանի,
Սովգայգարների մէջ գլխայոր ելայ:

Երեսուն հնգումն նոր փուշիման ի,
Չեռնէս դուս էր ելի, էլ նոր ինչ անի.
Խնդրեմ Աստված չար խորհուրդս խաբանի,
Ճիճուի պէս ես իմ ջանին բօր ելայ:

Քառայսունին հանգարտեցի, դադարքի,
Նայեցի ինձանից մեծերու վարքի.
Ասե թէ օրրստօր կերթամ էն շարքի,
Չար գործերըն թօղի, ես աղսօր ելայ:

Քառայսունն հնգին փոքր է նվազ ի,
Սիրտս հոգմ էր անում, չի կարում վազի.
Շատ աղանջ չեղրի սօհբադ ու սաղի,
Հարսանիք մաջլիսի նենգայոր ելայ:

Իթսուն տարիս թամամ հալայ սաղ ջանի,
Սիրտս ուզում էր, որ ալալվայ պէս բանի.
Էլ չի կարում, վաստակացի նման ի,
Չանձըս չի չարչարի, ես այսօր ելայ:

Իթսուն հնգումն դառ ջանանում ի,
Դուս ի գնում փոքր է, փոքր է բանում ի.
Անջաղ իմ տարեկան խարջն հանէի,
Իմ տան համար էտէնց հարգայոր ելայ:

Վաթսունումն դադաստանն միտ բերի,
Ժամից ու աղօթկից մնացի թերի.
Աղաջեմ առ Տէրն չէ քցի գերի,
Պաճառ էտ վաղտումն անշնոր ելայ:

Վաթսունի հիգումն կեռքիս թափեց,
Խօսքս թլօրում ի, լեզուս կլաբեց:
Յիմանում ի, որ աշխարքն ինձ խաբեց,
Էնպէս յիմանում ի խեւքայոր ելայ:

Եօթանասուն հեռուն չէ տեսայ,
Չի կարում ման գէի առանց ի առայ.
Աչկերըս ցերէկն էլ երկվան պէս ա,
Հավկուր մարդի նման աչկայոր ելայ:

Եութանասուն հիգին տվեց նշանս,
Տեսնում ի որ քիչ քիչ մաշվում էր ջանս.
Յիմացայ այսուհետ խաբար էր բանս,
Բէհուշ ման գէգէի, ընկնայոր ելայ:

Յութսունումն ձեռ քաշեցի ջանիցս,
Էի չի կարում դուս գնէի տանիցս.
Առգ, ընդանի խաբար չէի բանիցս,
Վեր կենալ, շարժելս մասնայոր ելայ:

Յութսուն հնգումն թուլացալ սունս,
Շատ նեղութեան մէջ ի, չէր տանում քունս.

Հայ օրրստօր փոքրանում էր արեունս,
Տամարներս քաշվեց մեջկայջօր ելայ:

Ընթսունին հայ միշտ կանջէի Տէրն,
Որ բաւքի ուղարկէր հրեշտակներն.
Ինձի չէ խենայեր հոգէոր սէրն,
Մարմինս. հող հոգով լոյսայոր ելայ:

Ընթսուն հիգին դառ աչկս ետ էր,
Մարմինս տկար էր, ոտներս փէտ էր.
Այս յունան աշխարիս սիրօղն անգէտ էր,
Բարխանէս զըկեցի ճանփօր ելայ:

Հարուր տարիս թամամ եկաւ բարադտար,
Մալ, դօվաթ խաղեայ տվի, չէլաւ ճար.
Հոգիս մարնէս քաշեց ինչքան չարայչար,
Տէսէք այս կենացէն ես տկուր ելայ:

Վարդան օլլի հիգ դաղ կտաւ խօստացան,
Քեզ հակցրին, տարան, դրին գերեզման.
Աին անշարժ կացիր միշտ դատաստան,
Ամէն ինձպէս կենին, ինչպէս որ ելայ:

Հրատարակեց՝ ԱՐԱՄ ՆՐԻՄՅԱՆ

Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ԹՈՒՆԸ ԴԻՑԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազններու վրայ է, հաղուագիւտ երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Վիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին զայլէ մը՝ որ հօս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմէական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ահայայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի հին են քան Վիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ

երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոգոտոսին ըսածը թէ Վիւրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Spako, յուն. Kyno կը կոչուի եղբոր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց խորհնացին մեկնել ուղեւով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ ինդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայոս քոյր Արգարու Ագէ՛ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մորիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանտայ, քեռ Բիւրատեայ՝ Բագրատունոյ, կնոջ Խոսրինայ Արծրունոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասուն՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին: Արգ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանտայ¹»:

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն գնով առասպելներու եւ զոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակնհաս է: Անոր համար խորհնացոյ «եղաք վերահասուն»-ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ խնդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոգոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Արգարու Ագէ քոյրը եւ դահեկին Սանտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կամ ինքնին իսկ Սանատրուկ անունն ժողովրդական ստուգաբանութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «շնէ տրուած կամ պարգեւուած», եւ կամ ուրիշ ձեւի

տակ արգէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը Արտաւազդայ առասպելին մէջ: «Զորցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին¹, եթէ արգելեալ կայ յայրի միւսմ կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու շունը հաւնապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռաւարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացնելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա²», այսինքն՝ Արտաւազդայ: Զասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս Յարալեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անտոյգ կը մնայ³ թէ Արաւելներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ Խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակոսներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վէրքը կը լիզեն⁴: Նախնական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ ինչպէս Մ. Արեղեան⁵ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եղիկի (էջ 104) եւ Եղիշի⁶ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ

¹ Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

² Հին հաւատք, էջ 178:

³ Համեմատական հետազոտութիւն [էջ 3—4] մատենագրին կը վերադիմէ:

⁴ Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

⁵ Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

⁶ Հարցմունք եւ պատասխաններ, էջ 51. Ըստ Արեւի զեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ դրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Կ. Ալիկեանի հրատարակութեան:

եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղբը-սանդր Մեծի եւ Փրեգբերիկոս Բարբարոսայի մա-սին: Ասոր հակառակ ըստ Ժողովրդական առաս-պելին Արտաւազդ նաեւ ղեւ կ'անուանուի¹. եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշարաթուղ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն», որպէս զի Ար-տաւազդայ շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դիւական է եւ նոյն պարսկա-կան Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գեր-մանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր ար-դէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է²: Խոտոր-ջուր ալ շղթայաւորը սատանան է, որ կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սադայէլի պէս Աս-տուծմէ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ել-լող³, որուն համար շղթայուած էլբուրդի լերան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահա-տութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժուում է երկիրը, նրա շղթա-ները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա ար-տասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժ-գնութեամբ էլբուրդի ստորոտից ներքեւ է գա-հափթում⁴»: Ամիրանի քով կայ շուն մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները, որոնք աւագ հինգշարթի օրը արդէն կոտորուելու աս-տիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մօրձերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրա-նան⁵: Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկա-կանէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղբրս մ'ըլլայ — յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրո-

մէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն¹, սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դար-բիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկա-կան առնուած են: Շղթաները զօրացնելու օրի-րու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Չեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշա-պայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ, Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վի-րականգնել եւ իբրեւ այսպիսի ձրեւէ առնչու-թիւն մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր հա-մարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Ար-տաւազդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշա-պայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւա-նօրէն մինչեւ իսկ պատմական ծագում ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ.ի, որ նո-րագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա.ին (66—107?) կը համապատասխանէ: Սանաւաճեան² լաւ կը դատէ աւելի յառաջ եր-թալ եւ կը նոյնացնէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա.ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ըն-դունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'ե-րեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, համոզիչ կերպով ապացուցած է զայս ար-դէն Գաթրճեան իր Մատենագրութեան պատմու-թեան մէջ³ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժո-ղովրդական շատ հետաքրքրական զրոյցէն, որ ու-րիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առաս-պելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը Շիդար: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորու-թիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառ-նակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել

¹ Խորենացի, ա.թ., 192. Հարցմունք եւ Պատասխա-նիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նա.առարգի առաջին օրը կը գնէ, էջ 51:

² Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

³ B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, II.

⁴ Ա. Մ. Միլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

⁵ Ա.թ., 76—79. Բաշէբ, Արտաւազդայ եւ Մհերի հեղափոխութեան մ. [Մեղրսեթ-Բէկե] 1921—1922, էջ 99—104:

¹ ՀԱ. 1892, էջ 75—76:

² Histoire II, p. 448.

³ Վիեննա, 1851, էջ 36—51:

եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիգարին եւ շղթայա-կապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սա-րում: Երկու շներ՝ մէկը սպիտակ միւսը սեւ՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա՝ շղթաները բարականում, մազի հաստու-թիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շի-գարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Գրա առաջն առնելով՝ համար կախարդ-ները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւա-սարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սայլին զարնեն, որպէս զի Շիգարի մազի հաստաւորութեան հասած շղթաները նորից ամ-րանան, ապա թէ ոչ Շիգարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ¹:

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդաւէպը Շի-գարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողո-վրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ խորենացոյ: Ասան զի զոյցին Շիգարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ 'Eξιδαρης է, զոր հայերէն Աշխադար կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է Տրդատ Ա.ին այսինքն՝ Արտաշէս Բ.ի ըստ խորենացոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիգարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան ար-ժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիգարի պատմա-կանութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւո-րութիւն ունինք առջեւինս, կամ Շիգար ունե-նալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զոյցի առարկայ եղած է եւ կամ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւո-րութիւններ խտացած են զոյցին մէջ, մին Ար-տաւազդ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Ան-տոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ այս է, որ ըստ եղնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իրրեւ ա-զատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովուրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբա-րոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիգար, որ վիշապաղուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին

մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ յղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լուի, իսկ նորագոյն պատմա-խոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր զոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատ-ճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզա-միտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իրրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք ոգի-նեւրու եւ փերիներու ազդեցութեան: Խոտոր-ջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փե-րիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտած է եւ չխօսի եւ կամ այն մտած է եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տանելով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ինչ են իրեն հետ եղող ոգիներու ա-նունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին բրբիջ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պա-տախանը: Խորենաց. ոյ՝ «վիշապաղունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» խօսքը չ'ափնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիգար յետագայ սերունդ-ներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է ար-դէն Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխային ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը: Խո-տորջուր կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնազգերու քով:

Համիրամէն վերջ Շիգար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առաս-պելակազմիկ երեւակայութեան հզոր ազդեցու-թենէն զերծ եւ համեմատարար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է: Հունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պո-ղոսեանի կարծիքով խելագար Շիգարին շներէ լեզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն այն է որ՝ «Շիգարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատ-

¹ ՀԱ. 1892, էջ 102—103: Բազմ. 1877, էջ 276:

ճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց¹։ Հետեւաբար շները ի զուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով։ Այս բռնազբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն։ Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թըռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն հոգեկիր է եղբւր, այլ եւ հոգետուր։ Վերջոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առաքելները։ Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իրրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ։ Ամենանախնական բնազդերու օր. համար առ հասարակ անձանց թէ մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չ'է ստացած եւ այլասերում է պարզապէս։ Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն։ Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չ'էին նկատեր²։ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակէտով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միտն ուտելով անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու աւելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի։ Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առաքելներու մասին ըսուածները. «Շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները

նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակն՝ կամ զանոնք ուտելով կամ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «պա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիներին»³, այլ որպէս զի իբրեւ առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց վերջին հանգրստավայրը տանին։ Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երգմնաձեն ալ ուրիշ իմաստ չունի⁴։ Երգում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ։ Մեր ըսածը աւելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածով, որ կ'ըսէ. «Մի վախնար պահապաններից, չորս աչուի չփուր շներից։ Նրանք Խամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Խամայի բնակութեան ուղին։ Մնջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից»⁵։

Շունը դիցաբանորէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը ստածուէի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երեւմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի ընկեր տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով։ Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Առաքելներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (համտ. Արտաւազդ, Ամիրան եւն)։

Կը վերջացնեմ այն հատուածը Ludwig Bechsteinի⁶ զբոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով զբոյցը յառաջ բերելով։ Զբոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ինպատ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին Մարդուկի շներուն։

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ երեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ։ Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զա-

¹ Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238։

² Ինչպէս Առաքելները հօգեւոր էր կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Արեղեանի (sic) «Տօր Եւրոպայ» կ'ընթեանու. «Արեղեանութիւնը, որ պարզապէս ճիշդ է։ Տօրը աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատական Տօրի» աստուծոյն։

³ Յուշարձան, էջ 237։

⁴ Միլիթար Գօշ, Վաղարշապատ, 1880, էջ 51։

⁵ Յուշարձան, էջ 235։

⁶ Հրա. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177

նոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Հներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր ընր», երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատանէ»:

Պատանեակը այս զարմանալի շնորհ ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապան ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ: Պատճառը հարցնելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հազիւ թէ իր ծծմբալիւր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատանէ», եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատռւ պատռւ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակոսներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով, կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իրր աղատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ», իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը փնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անթի ըլլալուն «Կերակուր ընր», կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուղածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր աղատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԿԵՄՍԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ Ը. ԴԵՐՈՒՆ

Զ. դարէն շատ աւելի ամուլ է Ը. դարու կամարականաց պատմութիւնը, ցորչափ որ ներկայացուած է հայ պատմագիրներէ: Ասոնք չէին կրնար մանրամասնօրէն նկատի առնուլ գործունէութիւն մը, որ լոկ տոհմային էր, գործունէութիւնը տոհմի մը՝ որ համազգային վաղանցուկ պաշտօնավարութենէ ետք կը քաշուէր իշխանապետական ասպարէզէն: Յուշարձանային մեծագործութիւններն ալ դադար կ'առնուն, եւ անոնց հետ նաեւ արձանագրութիւնները կը լռեն շիրակի մէջ, մինչեւ որ ուրիշ տոհմ մը դար նոր շրջան բանալու: Աղբիւրներու տուած քանի մը տեղեկութիւններէն պայմանական հետեւութիւններ միայն կրնանք հանել:

Թալինի արձանագրութեան համաձայն Ներսէս Գ. ի որդին էր Հրահատ, որ հաւանաբար հօրը կը յաջորդէր շիրակայ եւ Արշարունեաց Տէրութեան մէջ: Թէ Հրահատ իրապէս Տէր էր շիրակայ եւ Արշարունեաց, նաեւ արձանագրօրէն հնարաւոր է ստուգել:

Տեկոր գետի արեւմտեան կողմ գտնուող Նախճաւան գիւղն ունի Ս. Ստեփանոս անուամբ հին եկեղեցի մը, որուն մօտ՝ «յերի եկեղեցւոյն ի թիկանց կուսէ յայտնեցան գետնափոր մուտք եւ քարեղէն սանդուղք իջից ի դամբանատուն քարաշէն, ուր եւ տեսնեմ երկու տապանք արկղաձեւք, որմովք զատուցեալք յիրերաց» (Ալիշան, Շիր., 136): Տապաններէն մին կը կրէ սա արձանագրութիւնը.

1. ԱՄԱ - ՀՐԱՄԱՆԻՆԵԼԻԻԲ ԵՒ ԲԵՐԻՍՏՈՍԱԿԱՈՉ ՀՐԱԹԱՐԻՄԱՆ՝ (sic)
2. ՄԱՄԲ Ի ՍՄԱ Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ ՀԱՐՍԻՐ
3. ԵՐԱՆԵԼԻ ՏՐ ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԿԱՄԱՍԱՐԱԿԱՆ ԱՊԱՀԻՊԱՏ
4. ՊԱՏՐԻԿ ԵՒ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ՈՐԴԻ ՀՐԱՀԱՏԱ
5. ՊԱՏՐԻԿ ԷՐԱԿԱՍՑ ԵՒ ԱՀԱՐՈՒՆԵԱՏՆ ՏՆՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ
6. ՀՈՒՀԱՆԱՑ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻ

Լաւագոյն հրատարակութիւնը մանր նկարագրութեամբ եւ նախորդ հրատարակութեանց հայով գիտողութիւններով. Орбели, Шесть